

# Egy költészet vakfoltjai

ORBÁN OTTÓ: KOCSMÁBAN MÉLÁZ A VÉN KALÓZ

Az 1993–94-ben írt, új verseket egybegyűjtő kötet egyértelműen igényt tart arra az interpretációs szempontra, amely különleges figyelemmel illeti a verseskötet kompozíciójának, összeválogatásának az „üzeneteit” is, s amit Orbán nagy sikerű legutóbbi válogatása (az 1994-es *A költészet hatalma*) is előhívott. Nevezetesen azt, hogy egy-egy új kötet nem kizárólag a versek új voltával, hanem az új (és folyton újjá rendezett) kontextussal is provokálhatja az értelmezés számára a recepciótörténetben megszilárduló befogadási stratégiákat. Ez a kötet éppen *A költészet hatalma* verseinek tartalmazza egy jelentős részét, ám – mint ez utóbb talán megmutatkozik –

**radikálisan áthelyezi azokat a poétikai súlypontokat,**

amelyek az előző kötet fogadtatásában a leginkább érvényesültek (az ilyen aspektusokat a hazai költészet recepciója nem igazán szokta kiaknázni, noha az utóbbi évtizedek magyar lírája számos lehetőséget felkínált már erre). E recenzió célja egyben annak érzékeltetése is, hogy a kötet kompozíciója (amit természetesen – és Orbánnál különösen – meghatároz a cím, a motók vagy esetleg más „függelékek”, egy szóval a könyv „paratextuális” szerződése) képes arra, hogy megvilágítsa a különböző költői eljárásoknak, alakzatoknak azt a „másik” oldalát, amely az előző válogatásban rejtve maradt (nyilván azért, mert a kötet szerzői stratégiái mint

a hatást befolyásoló mechanizmusok funkcionálisan háttérbe szorították őket).

A *Kocsmában méláz a vén kalóz* első pillantásra könnyen beilleszthető az Orbán-életmű kontinuitásába (legalábbis annak legutóbbi, legsikeresebb szakaszát szem előtt tartva). A – legkülönbözőbb (esztétikai) érdekek vezérelte – kritika számára egyöntetűen

**vonzó „gazdag” líraiság**

(amin a különböző lírai formák, műfajok, költői szerepek és nyelvi regiszterek változatossága értendő) e kötetben is megvalósul, még akkor is, ha a jellegzetesen „erős” szavak, motívumok láncolatát könnyen ki lehetne mutatni. Az 1995-ös kötetben azonban (és ez már lényegesen elválasztja az előző válogatástól) evvel a harmonikus (vagyis a kialakult Orbán-olvasási stratégiákkal harmonizáló) esztétikai benyomással szembekerül egy másik, ami abból a tapasztalatból eredeztethető, hogy a versek „énjei” túlságosan hasonlítanak egymásra, túlságosan egyező problémákat feszegetnek és az irodalmi hagyománnyal folytatott párbeszédükben egyértelműen a költői alakok („arcok”) párbeszéde dominál a szövegek összjátékához képest. Vagyis az irodalmi – költészeti – szöveghagyományval való találkozás – dekonstrukciós retorikai fogalmakkal élve –

**túlnyomórészt figurációs szinten zajlik**

(illetve: kevés ellenállást fejt ki a figurációs olvasattal szemben), csak ritkán (s ezek a kötet esztétikailag legsikeresebb, mert nehezebben kimeríthető értelmű darabjai) defigurálódik. Ennek oka alighanem abban fedezhető fel, hogy jól felismerhetően

Helikon Kiadó  
Budapest, 1995  
104 oldal, 450 Ft

a lírai személyiség egyetlen, „emberiként” (antropomorfként) inszcenírozódó alap-tapasztalata, az elmúlással való szembesülés jelentheti a kompozíció szervezőelvét, ami viszont avval jár, hogy a versekben megszólaló „hang” olvasatait egyfajta „létösszegző” modalitás irányíthatja, ami a jelenkori versolvasási „kánonok” némelyike számára kevésbé provokatív és igencsak totalizáló képletnek minősülhet – íróként, hogy a szövegek amúgy (az intertextuális játékok csábításával) ezzel ellentétes elvárások érdeklődését is felkeltik. (A „létösszegzés” kifejezés itt nyilván nem lehet annak a magyar líraelméleti gondolkodás hagyományában megszilárdult értelmében használni Orbán kötetének értelmezése során – bár a fogalomválasztás nyilván nem egészen véletlen. A leginkább talán József Attila kései verseinek esztétikai tapasztalatahoz kapcsolódó kifejezésnek nyilván ellenáll

#### Orbán játékos nyelvhasználata, groteszk képalkotása,

amelyek lerombolhatják az önértelmező szólam dignitását, ám az, hogy a versek „énje” mindig „elhelyezhető” a múlandóság/öröklet-, értékes/értéktelen-, jelen/múlt-, ismerős/ismeretlen-, élet/halál-, élet/irodalom-típusú bináris sémák szerint, helyreállítja a „létösszegzés” kereteit). A „létösszegzés” modalitása nyilván abban az igényben valósul meg, amely a lírai én személy(iség)ként való, reflexív megalkotódását helyezi szembe a végesség, az elmúlás még ismeretlen, nyílt horizontjával, s a „szembehelyezés” minden bizonnyal e kető kölcsönös megvilágításában válna sikeressé. Ez nyilván a – valamennyire ismerhető – életrajzi háttér felől is alátámasztható, a költő betegségének és az öregedésnek a tapasztalatával.

Mindez az olvasás retorikájában úgy képeződik le, hogy az „alakhöz” kötődő, döntően tehát figurációs („antropomorf” vagy „világszerű”) jelentéslehetőségek egy-

befogásával (ez mutatkozik meg a szóban is, az „összegzés” mozzanata révén) lehetne megvilágítani a kiszámíthatatlan, ismeretlen tapasztalat nyelvi potenciáját (ami nyilván a „szövegszerűség” defiguratív kihívásaiban valósulna meg, vagyis az „antropomorfizáló” olvasat módszeres meghíúsításában – a „halál” ennyiben tehát a szövegszerűség kevésbé kontrollálható játékainak a metaforája). Ez a kölcsönviszony – legálábbis akkor, ha fenntartja a „létösszegzés” modalitását – ilyen formájában általában felszámolódik, hiszen az „ismeretlen” tapasztalata lehet az, ami teret nyithat pl. a lírai én arcának szétदारabolására, ami logikailag mondana ellent a „létösszegzésnek”. E lírai modalitás szükségszerű sorsa az, hogy az őt létrehozó attribútumok révén akadályozza meg önmaga megvalósulását – ezen apória allegóriájaként olvasható Orbán e kötetének legtöbb verse: ezért láttatja a *Távolbalató* c., „közzolgálati vers” a kor ellenszenves hőisének legfontosabb vonásaként a „személyiség” megalkotásáról való lemondást („A fő, [...] / [...] hogy minél többet adjunk föl magunkból.”), s ezért különíti el „arcát” a versben beszélő hang a szövegtől (pl.: „Írhat az új divat szerint, ha tud, de nem élheti újra az életét.” – *Az inga és a kút Fűj, szél! Dühöngj, vihar!* c. darabjában). Az elmúlás „tapasztalatának” megismerhetetlensége mint a „létösszegzés” következménye végigvonul a kötet versein („fonj egy életen át a verssoraidból lepkehálót – / fölemeled, s alatta semmi sincs, csak a megfeketedett vérnyomok, / s a kimondatlanul maradt, nagyobb rész szenvedés.” – *Levél egy fiatal költőhöz, Az inga és a kútból*) és mintha Orbán eleve ki sem szolgáltatná szövegeit az ismeretlenségnek, még az intertextuális párbeszédben sem.

Az „életszerű” inszcenírozás igényét jelzi a különböző költőelődöknek „alaként” való gyakori szerepeltetése (nemcsak a verscímekekben!), megszólítása, a paratextusokban pedig világosan érzékelhető a pár-

beszéd „alkalomhoz” kötésének a mozzanata, mindezzel eleve korlátozza a tisztán irodalmi dialógus szövegek közötti és ennyiben lezárhatatlan, nyílt lezajlását. (E tekintetben tehát Orbán versei ellent is mondanak az „alkalomszerűség” evvel ellentétes értelmezésének, miszerint ez azt jelezné, hogy Orbán versei számolnak az időbeliségnek való kiszolgáltatottságukkal. Emellett érvel egyébként Katona Gergely kiváló tanulmánya az Irodalomtörténet 1995/4-es számában, melynek értelemes olvasata bizonyonnyal meghatározó szereppel bír majd a költő recepciótörténetében.) A különböző allúziókhoz gyakran kapcsolódó (mintegy a jelenbe, az „életbe”, rosszabb esetben a közéletbe irányított) „kiszólások” (pl. a sírjában forgó Babits megjelenését a *Martinuzziak kora* c. versben egyből a „párt-szempontok” követik a következő sorban, vagyis a költőelőd megidézését a vers nyomában visszarántja a „közélet” kritikájába) mintha azt az erőfeszítést képeznék le, hogy

**Orbán versei ki akarnak „szakadni”  
az irodalomból,**

az „élet” (az antropomorf figuráció) felé. (Az előző kötettel ellentétben) ebben a kontextusban a múlt irodalmával való párbeszéd sokkal egyértelműbben a költőalakok között zajlik, mintsem a szövegek között, evvel egyben kevésbé kockáztatva a vers (mint a lírai én „megszólalásának”) integritását. Horatius, Dante és a műfaj-történeti kánon legtöbb alakja sokszor inkább „példaként” vagy eleve adott, kínálkozó szerepként jelennek meg, mint a szövegek kiszámíthatatlan párbeszédének a biztosítóiként (a kötet legjobb darabjai között akad néhány, amelyek megnyitják a figurációs alakítást a „jelölők játéka” előtt, pl. a *Fölkel a sínekről*, ahol a József Attila-alak fiktív „életrajzi” újraalkotása és az intertextuális kapcsolódások kölcsönhatása tág esztétikai játékteret nyit az olvasatok számára és egyben meg is akadályozza az

„alak” rögzítését, vagy ilyen *Az előképviselő*, amely felkínálja az elődök megjelenítésének ironikus olvasatát).

Arra, hogy miért szükséges az, hogy az irodalommal folytatott párbeszéd az (arntropomorfizáció révén) ellenőrzött figuráció fogságában maradjon és eleve „jelentéses”, határozott értékvonatkozású „elődökkel” menjen végbe, az Orbán-költészet önreflexív rétegei derítenek fényt.

**A „vers” mint a legfőbb értékképzet**

(„a versek istene” stb.) olyan folytonosságként mutatkozik meg, ami – éppen ezért – nem önmagával szemben fejt ki ellenállást, hanem egyfajta irodalmon „kívüli” világgal („élet”, történelem, politika). Mint ilyen, örök ellenállásként volna érthető, s a „versszerűség” jelöléseinek funkciója ezért a mindenkor, minden kontextusban feltételezhető közlésképeség biztosítása – csak hogy elsősorban nem irodalmi kontextusban, hanem az irodalmat „körülvevő” mindenkor jelen kontextusaiban (ebből a szempontból tételezi Katona Gergely is az időbeli változékonyságra való ráhagyatkozásnak alapvetően az allegorizációban megmutató gesztusát). Orbán intertextuális játékainak egy gyakori allegorikus eljárása, a ritmika vagy a „dallam” megidézése, vagy az eufonikus hatások (mint pl. a – már a kötetcímben is jelzett – alliteráció) játékos kiaknázása (általában ezek egyértelmű érzékelése irányította az Orbán-recepció megközelítésmódjait) olyan kétértelmű gesztusként foghatók fel, melynek egyik teljesítménye az allegória mindenkor új jelentéspotenciájához köthető, a másik viszont a „versszerűség” értékképzetének magától értetődő, „örök” felhasználásához. Az, hogy *A költészet hatalma* háttérbe szorítja a lírai én antropomorf olvasatát, inkább az előző hatásfunkciót érvényesíti, míg az ilyen olvasatot sokkal inkább kényszerítő *Kocsmában méléz a vén kalóz* az utóbbit. Az „irodalmisság” reflektált jelenléte ebben a kötetben az „életre” való vo-

natkozásában realizálódik, ami e költészet katharszisz-teljesítményét egyfajta esztétikai negatívitásban jelöli ki, vagyis az „élet” és a történelem, illetve a (poszt)modern kori jelen leleplezésében, a „jelennek” való ellenállásban.

Az Orbán-recepció számára mindig is központi pozícióban megmutatkozó „groteszk” hatását ez az esztétikai érdek kissé szétbontja, ami egyébként abban is megnyilvánul, hogy a – recepció által szintén nagyon jelentésként kezelt – ellenpontozó alakzatok egyértelmű értékvonatkozásokat kapnak. Jól felismerhetők a kötet szimbolikusan telített „értékes” szavai („menny”, „pokol”, „tűz”, „láng”, „vér”, „szenvadás”, „lázadás”, „nyelv”, „vers” stb.) és az olyan típusú, közkeletű ellentétpárok, mint a „könnycsepp” és a „könyv”. Ez utóbbi motívumpár – noha egyútt csak egy versben fordulnak elő – azért is számíthat kiemelt figyelemre, mert mindkét szó egy-egy eleme a kötetben végighúzódo két legfontosabb tropológiai láncolatnak, a szenvedés és az elmúlás tapasztalatai köré rendelt „élet”-motivikának, illetve az irodalmi önreflexió trópusainak. E két kifejezés ezért a két láncolat érintkezési pontjának is tekinthető, vagyis retorikai viszonyuk az „élet” és az „irodalom” kapcsolatának egyfajta látens leképeződéseként is felfogható. Az ellentétpár jó példa arra, hogy a legkisebb fonológiai különbség által előhívott legnagyobb távolság („élet” és „irodalom” között: „könnycsepp” sose lett könnyvtől könnyebb,” – olvasható a *Bellman szelleme a kapuban várja* Csatlós Jánost c. versben) jólismert formális sémája azáltal, hogy magának a különbségnek a növekedése is beleíródik, magának a poétikai hatásnak a teljesítménye lesz, de e mozgás meg is fordítható, ez esetben a legnagyobb ellentét olyan különbséggé szűkül, amely – poétikai funkcióként – az esztétikai megformáltság kathartikus potenciájával kompenzálja az elválasztottságot. Ezzel nyilván felszámolja a kettősséget (az „iroda-

lom” oldalán), de újra is termeli azt mint-hogy az irodalmat e „kompenzáló” szerepkörben ismét a – tőle különböző „élethez” viszonyítja. Éppen ez a – nyilván az „irodalmiságból” magából származó – kettős irányú implicit retorikai mozgás az, amit Orbán általában nem enged lejátszódni avval, hogy verseinek lírai énje – a korábban említett stabilizációs eljárások révén – megszólalásában kivonja belőle önmagát és „antropomorfizálja” az irodalmat is.

Ez megmutatkozik egyrészt az ironikus-gúnyos közéleti kiszólásokban, amelyek valószínűleg kevésbé maradandó elemei Orbán költészetének: az olyan kifejezésekből nyerhető esztétikai hatás lehetőségei, mint pl. „állalméleti óda” (*Az egyiptomi rabság*) vagy – ugyanebben a versben – „ha vért facsarunk a paragrafusokból” alighanem elég szerények, és joggal implikálják a kérdést, hogy miért van szüksége egy alapvetően az individualitás lírai megfogalmazhatóságára, illetve az irodalmi múlttal való párbeszéd lehetőségeire összpontosító költészetnek az „életvilág” fölötti éles kritikai pillantás mindenhatóságára (és arra, hogy a József Attila-i *Ars poetica* okvetlenül az *Ars politica* megalkotására ösztönözze). Amelynek létrejöttét egyébként az is megkönnyíti és stabilizálja, hogy miként az irodalmi kánon „örökléte” illetve időbelisége és hozzáférhetősége, úgy a történeti múlt sincs problematizálva, a „nincs új, csak új változat” (*Vanitatum vanitas*) szentencia jegyében. Ez persze az orbáni allegória értelmezhetőségét is erőteljesen abba az irányba tereli, miszerint

#### a „tárgy” mindenkor készen áll

s ha „nincs új”, akkor az allegorikus által létrehozott képzettársítások sem hordoznak magukban túl sok kockázatot, a művelet sokkal inkább a költői „megéneklés” vonásait kelti, amelyről sokat elmond az, hogy Gottfried Benn *Líraproblémák* c. előadásában kiutasította a modern költészet

eszköztárából. Ha bármely közéleti esemény fellelő történelmi párját, ha minden költőelő szerepe felölthető, az valójában nemcsak az irodalmat, hanem az „életet” is kívülről, és – sajnos – fentről látó lírai én arcképét erősítheti. Az ilyen érdekekről lemondani nem kívánó versalkotásnak egy összetettebb változatát egyébként éppen az Orbán által is fordított Robert Lowell képviselheti (az ő költészetének összevétele az Orbán-lírával feltehetőleg nem volna minden haszon nélküli feladat), akinél ritkán állnak elő ennyire homogén és egyértelmű lírai beszédhelyzetek. Orbán – jellemző – *Erkélyemről a kilátás* címmel ellátott verspárjának „korkritikája” pl. Kosztolányi – Számadásbéli – *Három* szatírját idézheti fel, avval a különbséggel, hogy a versben beszélő hang egyértelműen (el)ítélő szólama sokkal kevesebb lehetőséget teremt egy ironikus olvasat számára.

Az Orbán-költészet bizonyosan legkevésbé produktív rétegének azokat a verseket lehetne nevezni, amelyek olyannyira belezavarodnak „élet” és „irodalom” versbeli figurációjának a problematikájába, hogy az irodalmi utalásokat teljes mértékben átengedik a „világ-” és „életszerűség” közegébe, s (egyébként eléggé érthetetlenül) a sértettség mérgezett nyílveszőit a költő (megvalósult) kritikai fogadtatására („meg-nem-értettségére”?) irányítják.

**Keltse az irodalmi szöveg az „élet” illúzióját,**

vagy reflektáljon hangsúlyosan „irodalmi” voltára, mutassa meg ezek egymásnak ellenszegülő retorikai játékait – bármelyik megoldás bizonyos sokkal szerencsésebb, mint az, amikor a vers az „irodalmi élet-ről” tett kijelentések egyértelmű ítéletté formálódó – közegévé válik. Annál is inkább, mert a kanonizált irodalmi szövegek nem kis mértékben annak köszönhetik e minőségüket, hogy retorikai felépítettségüknél fogva mindig egyben kritikáját nyújtják létező, eljövendő vagy lehetséges olvasataiknak. Ezért a „nyílt vita” a kor-

társ irodalomkritika bizonyos konstrukcióival egyben azt a rejtett szorongást is leleplezheti, mintha Orbán nem bízna saját szövegeinek „örök” jelentéslehetőségeiben, vagyis – a versek már említett öreflexív alakzatainak kontextusában – azok irodalmi-esztétikai vonzerejében. A magyar irodalmi kommunikációban rögzült posztmodern-konstrukcióval szembeni (nem is igazán érthető) „felszólalás” (pl. *Viszonyunk a poszt-premodernhez, Az egyiptomi rabság, Sorok a porban*) pedig tanúskodhat arról is, hogy Orbánt éppen, hogy

**nem hagyják hidegen az irodalmi ízlés korhoz kötött, nem „örök” változatai**

s nem kerüli el az ezeknek való megfelelés látens értékképzete sem.

Orbán költészetében az „alkalmiságként” megrendezett beszédhelyzet tehát alapvetően kétféle funkciót bontakoztathat ki. Egyfelől az időbeliségre, a kontextusok pluralitására ráhagyatkozó dialógushelyzetet (Katona Gergely tanulmánya nagy jóindulattal ezt tünteti fel dominánsként), másfelől viszont a jelenhez, a költői megszólalás „mostjához” való idomulás rögzítő gesztusát. Ez utóbbi mellett szólhat egyrészt az, hogy a *Kocsmában méltáz a vén kalóz* kontextusában egyfajta látens „létösszegző” modalitás a lírai én arcképének stabilizálása felé irányítja az olvasási stratégiákat, másrészt az Orbán-versek öreflexióiban megmutakozó

**„örökérvényűség” esztétikai eszménye,**

harmadrészt pedig az, hogy a versek kontextusaikat általában szintén változatlan-ként, ismétlődőként reprezentálják. Az allegorikus képalkotás, amely köré a Katona által megrajzolt vonzó poétikai arculat szerveződik, ott lesz igazán hatékony, ahol az „összeillesztett” képzetek valóban képesek egymást (új fényben) megvilágítani (ebben a kötetben ilyen pl. az *Örökös születik*, vagy *Az inga és a kútból A nép, az istenadta nép* c. darab játéka az „istenadta”

kifejezéssel). Más versekben ezt sokkal kevésbé teszi lehetővé a lírai én szerepköre – pl. a „megéneklés” eseteiben –, illetve az, hogy az egymáshoz kapcsolt képsorok eleve értékellentétek („irodalom” és „világ”, személyiség és „közélet” stb.) kifejezései. Az már a „költészet hatalmának” a paradoxona, hogy az Orbán-líra igazán elismerésre méltó poétikai gazdagsága sok esetben maga keresztezi az ilyen egyszerű sémák problémátlan létrejöttét. Így pl. *A walesi pártokban* az Arany-vers emlékezete egy némiképp közhelyes, ironikus korkritikában jelenik meg (s evvel persze nem nagyon hívja ki *A walesi bárdok* „örök” esztétikai közlésképességét), ám mégis létesít olyan alakzatokat, amelyek a kanonikus előddel megerősített „korkritikai” szólámat bonyolíthatják (így pl. az „ír” szó többértelműségének kiaknázása: „a hír ravasz természetű, / hogy némely sebre ír!” ami akár az Arany-versre való

„ráírás” önreflexióját is bevonhatja az interpretációba). Alighanem arról lehet szó tehát – és nyilván ez az oka a többször hivatkozott dolgozattal való esetenkénti vitának is, hogy az eltérő kötetkompozíciós stratégiák egy lényege szerint

#### ellentmondásos poétikai gyakorlat

esztétikailag különböző hatásfokait juttatták érvényre. Míg *A költészet hatalma* e valóban kivételes teljesítményekre képes költészetet a legszerencsésebb oldaláról mutatta meg, a *Kocsmában mész a vén kalóz* éppen az árnyoldalakra hívta fel a figyelmet, ezzel egyébként nem kis mértékben elősegítve a versolvasás önnön összetett kondicionáltságára való ráébredését is.

*Kulcsár-Szabó Zoltán*

